

<https://doi.org/10.62837/2024.8.131>

ÇİNARƏ QƏHRƏMANOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Azərbaycan dili kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
E/mail: chinara83@gmail.com
Orcid ID: Orcid id: 0000-0321-8274-4545

FÜZULİNİN DİLİ: FONETİK OBAZLILIQ

Xülasə

Görkəmli söz sənətkarları, xüsusilə də ustad şairlər işlətdikləri dil vahidlərinin səs tərkibinə heç zaman biganə, laqeyd olmamışlar. Şeirlərində fonetik xüsusiyyətlərin muhtəlifliyinə və zənginliyinə görə M. Füzuli bütün ədəbiyyat tariximizdə fərqli mövqe tutur.

1994-cü ildə Azərbaycan və Türkiyənin təklifi ilə UNESCO Füzulinin “500-cü ildönümündə Füzuli” adlı tədbir keçirməsinə nail olmuşdur. 2024-cü ilin yanvar ayında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev dəyi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında sərəncam imzalayıb.

Həmin sərəncamdan irəli gələn məsələlərdən biri də ölkəmizdə və ölkədən kənar da beynəlmiləl tədbirlərin həyata keçirilməsi, həmin elmi tədbirlərdə Füzuli yaradıcılığına yeni yanaşmalar, yeni fikirlər söyləmək lazım gəlir. Buna görə də tədqiqat sahəsindən asılı olaraq bütün dilçilər, ədəbiyyatşünaslar, psixoloqlar, tarixçilər Məhəmməd Füzulinin dövrü, həyat və fəaliyyəti, əsərlərinin dili, poetik vasitələrdən istifadə üsulları və vasitələri kimi məsələlərlə bağlı yeni araşdırmalar aparmalı, bu da xüsusiyyəti yenidən dünyaya tanıtmalıdır. Təqdim etdiyimiz məqalədə Şairin şeirlərinin dilindəki bəzi fonetik vasitələrdən söhbət açılmışdır.

Açar sözlər: Şair, poeziya, fonetik vasitələr, ritm, intonasiya...

THE LANGUAGE OF FUZULI: PHONETIC OBJECTIVENESS

Doc.Chinara Kahramanova

Summary

Great artists of words, especially master poets, were never indifferent to the sound composition of the language units they used. Due to the variety and richness of phonetic features in his poems, M. Fuzuli occupies a different position in the history of our literature.

In 1994, with the proposal of Azerbaijan and Turkey, UNESCO managed to hold an event called "Fuzuli on the 500th anniversary". In January 2024, the President of Azerbaijan İlham Aliyev signed a decree on the celebration of the 530th anniversary of the great Azerbaijani poet Muhammad Fuzuli.

One of the issues arising from that order is the implementation of international events in our country and outside the country, it is necessary to present new

approaches and new ideas to Füzuli's creativity in those scientific events. Therefore, depending on the field of research, all linguists, literary critics, psychologists, and historians should conduct new research on issues such as the period, life and activities of Muhammad Fuzuli, the language of his works, the methods and means of using poetic tools, and should re-introduce this genius to the world. In the article we have presented, some phonetic devices in the language of the Poet's poems have been discussed.

Keywords: Poet, poetry, phonetic means, rhythm, intonation...

ЯЗЫК ФУЗУЛИ: ФОНЕТИЧЕСКАЯ ОБЪЕКТИВНОСТЬ

Доц. Чинара Кахраманова

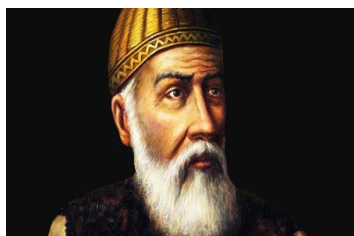
Краткое содержание

Великие художники слова, особенно мастера-поэты, никогда не были безразличны к звуковому составу употребляемых ими языковых единиц. Благодаря разнообразию и богатству фонетических особенностей своих стихотворений М. Физули занимает в истории нашей литературы иное положение.

В 1994 году по предложению Азербайджана и Турции ЮНЕСКО удалось провести мероприятие под названием «500-летие Физули». В январе 2024 года президент Азербайджана Ильхам Алиев подписал указ о праздновании 530-летия великого азербайджанского поэта Мухаммада Физули.

Одним из вопросов, вытекающих из этого приказа, является проведение международных мероприятий в нашей стране и за ее пределами, в этих научных мероприятиях необходимо представить новые подходы и новые идеи творчества Фюаули. Поэтому в зависимости от области исследования всем лингвистам, литературоведам, психологам, историкам следует проводить новые исследования по таким вопросам, как период, жизнь и деятельность Мухаммада Физули, язык его произведений, методы и средства использования поэтических произведений. инструменты и должны вновь представить миру этого гения. В представленной нами статье рассмотрены некоторые фонетические приемы в языке стихотворений Поэта.

Ключевые слова: Поэт, поэзия, фонетические средства, ритм, интонация...

Giriş

Azərbaycanda görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin, elm adamlarının, yazıçı və şairlərin yubileylərinin qeyd edilməsi artıq bir ənənə halını almışdır. Tarixi şəxsiyyətlərdən

Ulu Öndər Heydər Əliyevin, M.Ə.Rəsulzadənin, elm xadimi Zərifə Əliyevanın, dünyəvi şair Nizami Gəncəvinin, İmadəddin Nəsiminin, İsmayıl Şıxlının, Səməd Vurğunun, Məmməd Arazın və digərlərinin yubileylərinin keçirilməsi bu sıradandır.

1994-cü ildə Azərbaycan və Türkiyənin təklifi ilə UNESCO Füzulinin “500-cü ildönümündə Füzuli” adlı tədbir keçirməsinə nail olmuşdur. Tədbir Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, İran, İraq, Gürcüstan, Türkmənistan, Özbəkistanda və UNESCO-nun mərkəzi Fransada keçirilmişdir. Bu tədbirlərin bir qismi elmi məruzələrin toplanmasına və Füzuli haqqında bilgilərin mərkəzləşməsinə yardımçı olmuşdur (2).

İki min iyirmi dördüncü ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 530 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında sərəncam imzalayıb. Dövlət başçısı Mədəniyyət, Elm və Təhsil nazirliklərinə Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə yubiley tarixi ilə əlaqədar tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirməyi tapşırıb (25 yanvar 2024)(3).

Füzuli Azərbaycan poeziyasının klassik nümayəndələrindəndir. O, əsasən, lirik şairdir. Poeziya əsərlərinin əksəriyyəti qəzəllərdir, ən böyük əsəri - "Leyli və Məcnun" poeması şairin yaradıcılığının zirvəsi hesab olunur. Məhəmməd Füzuli dogma ana dilində yazdığı qəzəlləri və “Leyli və Məcnun” poeması ilə böyük şöhrət qazanmışdır. İstər bədii, istərsə də elmi-nəzəri əsərlərində Füzuli istifadə etdiyi dil vahidlərinin seçilməsinə, funksiyalarına çox diqqətlə yanaşmış, onları yeni funksiyalarla zənginləşdirmişdir.

Görkəmli söz sənətkarları, xüsusilə də ustad şairlər işlətdikləri dil vahidlərinin səs tərkibinə hec zaman biganə, laqeyd olmamışlar. Şeirlərində fonetik xüsusiyyətlərin muhtəlifliyinə və zənginliyinə görə M. Füzuli bütün ədəbiyyat tariximizdə fərqli mövqe tutur. Dilin səs sisteminin, muhtəlif fonemlərin (klassik şeirdə həm də hərflərin) üslubi xüsusiyyətlərini öyrənən elm fonetik üslubiyyat və ya fonika adlanır.

Müasir dövrdə bədii söz, obraz problemi informasiya nəzəriyyəsi baxımından öyrənilir və uğurla həll edilir. Bu problemin tədqiqatçıların dediyinə görə, “obrazlı sözlə verilən informasiya sozlərin yalnız leksik mənalalarının qarşılıqlı əlaqəsi əsasında meydana çıxmır, bu informasiyanın yaranmasında habelə həm fonetik xüsusiyyətlər, həm ritm-melodiya, həm də sozlərin daxili formaları iştirak edir” (6. s. 14.).

Füzuli şeirinin yüksək dərəcədə bədiiliyini təmin edən xüsusiyyətlərdən biri məhz fonikadır. Aşağıdakı nümunədə ustad sənətkar eyni sozdə bir səsin ixtisarına istinadən metaforik əsasda güclü təzad yarada bilmişdir. Eyni sözün variantları semantik ziddiyyət təşkil edir. Nofəlin hədəsinə qarşı Leylinin atası belə deyir:

Laf ilə qılıcdan vurmağıl dəm

Kim var bizim qılıncımız həm.

Yəni “sizdəki *qılıcdır*, bizdəki *qılınc*”. Bir (n) səsi nə qədər semantik dəyər qazanmışdır.

Habelə yungul sözünü daxili forma baxımından da yunkulləşdirmək ucun müəllif onu “yunul” şəklində işlədir. Sanki sözün strukturu və semantika arasında ideal bir mütənasiblik yaranır.

Nola dersəm qədr ilə əfzun Məsihadən səni,
Yeru goy mizan olub fərq olmuş ağırndan yunul...
Nazik bədən ilə bərgi-gulsən,
Əmma nə deyim ikən yunulsən...
Səndən olur yunul ağır başlar...

Belə qüdrətli qələm sahibi olduğuna görə ki, Füzuli şeirinin fonik xüsusiyyətlərinin tədqiqi çox böyük aktualıq kəsb edir.

Elmi dilçilik meydana gələnə qədər Şərqdə də, Qərbdə də həm bədii, həm də elmi yazılarda səs və hərflər simvolikasına böyük əhəmiyyət verirdilər, sözləri istədikləri şəkildə hissələrə bölüb mənalandırırdılar.

Göstərilirdi ki, “sən, siz”- dedikdə dodaqlar yana acılır, “mən, biz”- dedikdə dodaqlar yana acılmaz, nəfəs içəridə qalır. Latınca vos—nos, rusca вы—мы sözlərində də eyni vəziyyət müşahidə edilir.

Füzuli şeirində optik üsulla alınan estetik informasiya ilə yanaşı, vizual üsulla alınan estetik informasiya da olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu səbəbdən də Füzulinin şeirlərində məzmun, forma struktur, semantika. Funksional cəhətdən işlənmiş dil vahidlərində bənzərliklər də müşahidə edilir.

اکراه سه يتمه سندن اولولر
گمراه و عاسی البته اولور

Ulular səndən etməsə ikrah
Olur əlbəttə asi və gumrah.

Beytin misralarının müvafiq yerlərində (ilk və son sözlər) gələn vahidlər müasir orfoqrafiyada bir-birindən nə qədər uzaq olsa da, ərəb yazısı ilə o qədər bir-birinə yaxındır. Füzuli yaradıcılığı klassik yazılı ədəbiyyat nümunəsidir, onda bu problemin mühüm əhəmiyyətə malik olduğu aydınlaşar.

Azərbaycanda XVI əsrə qədər klassik şeir və xalq şeiri müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edirdi. Bunlardan birincisi yazılı, ikincisi şifahi üslubda idi. Odur ki, bu dövrdə klassik Azərbaycan şeiri yazılı, xalq şeiri şifahi ədəbi dil nümunəsi kimi qəbul edilir. Böyük Füzuli öz yaradıcılığında bu iki sahənin vəhdətini yarada bildi və əslində, ədəbi-bədii dilimizin banisi oldu.

Füzulinin ədəbi dil tarixində ən böyük tarixi xidməti yazılı klassik şeirlə şifahi xalq şeirinin vəhdətini yaratmaq olmuşdur.

Füzuli əsərlərinin dilində klassik Şərq poetikasına məxsus **məqlub** (hərflərin mocuzəsi) ilə türk xalq şeirinə xas **alliterasiya** (səslərin mocuzəsi) sinxronizasiya təşkil edir. Habelə təcnis də daha çox fonetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Təcnis,

əsasən, leksik vahid olduğu üçün (və onun bir novu olan iştiaqdan) fonetika bolməsinə bəhs acmaq tamamilə müəyyən şərtlər daxilində mümkün ola bilər.

Bu hal sozlərin xarici səs əlamətlərinə daha artıq diqqət tələb edilməsindən asılıdır. Əgər alliterasiya eyni mətndə iki və daha artıq sozun iki və daha artıq səsin eyniliyi əsas cəhət hesab edilsə, təcnisdə, adətən, bütün səslərinin eyniliyi əsas şərtədir. Fuzulidən yazarkən onun şeirlərinin ecazkarlığına əsir olmamaq mümkün deyil. Şair də, alim də, tənqidçi də, tarixçi də, psixoloq, filosof, təbiətşünas, təbib də olsun, bu əsərlərin sehrinə düşsənsən. Lakin hər kəs M.Fuzulinin üslubu və poetik dilinə obyektiv yanaşmağı bacarmalıdır. Bəlkə, Fuzulinin sehrinə düşməyin ozu belə, bir zərurətə çevrilir, oxucunun mənəvi dünyasının inkişaf etməsinə yardımçı olur. Nə qədər ağır, cətin olsa da, Fuzuli üslubunu tədqiq edərkən təmtəraqlı ifadələrdən istifadə etməkdən uzaq duracağıq. Füzuli özü hər cür şöhrətli söz və ifadələri yerində, məqamında elə işlədib ki, biz onları şairin özündən daha yüksək səviyyədə işlədə bilmərik. Cox da təmtəraqlı təsir oyatmayan, adi, sadə misralarından birinə baxaq:

Yer tutam derdi konul nalə ilə kuyində,
Yetmədi bir yerə hər necə ki, əfğan etdi.

Psixoloji-linavistik təcrübələrdən məlumdur ki, insan hər şeydən əvvəl dil elementlərinin zahiri xüsusiyyətlərini dərk edir, daha sonra məzmunu, mənanı dərk edir. Fuzulinin misralarında da öncə ahəngdar səs toplusları insanı məftun edir: yer-der-bir-yer-hər, yer-yet, nalə-ilə, yet-et və s.

Verilmiş nümunədən də göründüyü kimi, ritm yaradan, oxşar fonetik tərkibə malik olan səs komplekslərinin sıra ilə düzülüşündə də bir səliqə-sahman, sistemlilik müşahidə edilir. Yəni: 1) həmin sözlər yanaşı-üfüqi istiqamətdə işlənir (nalə ilə; bir yerə hər); 2) Yuxarıdan aşağıya doğru-şaquli istiqamətdə işlədilir (yer-yet); 3) misrada ilk və son sözlər ufuqi baxımdan əlaqələndirilir (yet-et); 4) bir sintaqmın tərkibində işlədilir (1-ci misrada “yer tutam derdi”) və s.

Fuzuli şeirində fərqləndirici xüsusiyyətlərdən biri də bir hərf ilə fərqlənən sozlərin eyni misralarda və ya beytlərdə muxtəlif şəkildə yer tapması və bunun nəticəsində bədii əsərlərdə ahəngdarlıq, ritm, musiqililik yaranır.

Fuzulinin əsərlərinin poetikasını, ekspressivliyini formalaşdıran mühüm elementlərdən biri də elə bundan ibarətdir. Məhz buna görə, şairin əsərlərində hər hansı bir söz öz ekvivalenti ilə birgə işləyə bilər. Məsələn, harda **mar** işlənsə, ardınca **mur** işləyə bilər. Bir yerdə **dövr** varsa, ondan sonra **cövr** işlənməsi məqsədəuyğun bilinir və ritm yaradır. Məsələn;

Dövr cövründən şikayət edənə aşıq demən...
Dövr cövründən imiş novheyi-ney, naleyi-dəf...
Dövr cövrün gör ki, nuzhətgahi-əhli-zovq ikən...
Cəm könlün dövr cövründən pərişan olmasın
Hər kimin kim dövr cövründən dili-naşadı var..

Nümunədən də göründüyü kimi, oxşar dil vahidlərinin-bir hərflə fərqlənən sözlərin bu şəkildə işlənməsi ədəbiyyatda “məqlub” adlanır. Bu vasitədən, üsuldən klassik ədəbiyyatda daha çox istifadə edilmişdir. Məqlub sözünün mənası “çevirmək” (bir hərfi dəyişmək) deməkdir. Məqlub metateza, inversiya, proteza, eliziya kimi hadisələrə uyğun gəlsə də, üslubi-fonetik cəhətdən ayrıca tədqiq edilməlidir. Avropa şəirində məqlub ifadəsi “palindrom” termini ilə ifadə edilir. Klassik ədəbiyyatımızda həm nəzm, həm də nəsr əsərlərində məqlub hadisəsinə rast gəlirik. Lakin əsərlərinin bədii kamilliyi ilə seçilən Füzuli bu hadisədən hər kəsdən daha çox, daha kamil şəkildə istifadə etməsilə fərqlənmişdir. Məqlun hadisəsi sözün kök hissəsi ilə əlaqəlidir, burada şəkilçi komponenti o qədər də rol oynamır. Məsələn; Yeydurur meyخانədə bir cam vermək bir gözəl...-nümunəsində misranın ilk iki sözü yey-mey komponentləri ilə başlayır, həmahəngləşir ki, bu hadisə məqlub adlanır. Məqlub hadisəsinə Füzulinin Azərbaycan dilində yazdığı qəzəllərində daha çox rast gəlirik. Lakin fars dilindəki qəzəllərində və onların tərcümələrində də belə nümunələrlə qarşılaşırıq. Eyni zamanda qədim ərəb və fars poetika kitablarının bəzilərində məqlub hec yada salınmır. Bu fakt da onu söyləməyə əsas verir ki, dahi Füzulinin əsərlərinin dili. Orijinallığı və təbiiliyi, aydınlığı və rəngarəngliyi ilə başqalarından fərqlənir, hə bir dövr üçün tədqiq edilməsinə ehtiyac vardır. Əsərlərinin tədqiqindən belə bir nəticəyə gəlirik ki, Füzuli *“Azərbaycan ədəbi dili tarixində elə bir zirvəyə qalxmışdır ki, uzun illər bu zirvəyə heç kim qalxa bilməz”* (4).

Ədəbiyyat

- 1) Əzizəgə Nəcəfzadə. Füzuli–şairin yaradıcılıq psixologiyası Bakı, Mütərcim, 2012, 140 səh.
- 2) Mehmet Ömer QAZANÇI. 525-ci qəzet.- 2016.- 9 fevral.- S.6
<http://www.anl.az/down/megale/525/2016/fevral/476385.htm>
- 3) <https://president.az/az/articles/view/63328>
- 4) Mehriban Mövlamova. Azərbaycan ədəbiyyatında Məhəmməd Füzuli obrazı. Nam dis. avtoref. Bakı 2018.
- 5) Fəxryyə CƏFƏROVA. <https://naxcivanxeberleri.com/bloq/mehemmed-fuzuli-ve-dilimiz-39395>
- 6) В. А. З а р е ц к и й . Семантика и структура словесного художественного образа. Тарту, 1966.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: professor Həcər Hüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**